ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

УДК 82.09:821.161.2:37(09)«18/19»

Г. В. Приходько
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ: ГЕНДЕРНИЙ КОНТЕНТ-АНАЛІЗ

У статті обґрунтовано доцільність залучення творів художньої літератури у якості джерельної бази до дослідження проблем історії педагогіки. Використано метод контент-аналізу як інструмент опанування історико-педагогіних процесів з позиції гендерного підходу.

***Ключові слова**: гендерні дослідження, історія педагогіки, українська література, контент-аналіз, гендерні стереотипи.*

Постановка проблеми. Історія педагогіки має значну кількість фактів, описів, наукових повідомлень, у яких відображено проблеми навчання і виховання. Історико-педагогічною наукою також накопичений специфічний методологічний інструментарій для обробки, інтерпретації та використання даного фактичного матеріалу. Однак сучасна педагогічна практика дещо випереджає розвиток педагогічної академічної науки.

Аналіз вихідних концептуальних засад організації та здійснення історико-педагогічних досліджень, зроблений на основі опрацювання праць вітчизняних учених (Л. Березівської, М. Богуславського, Б. Года, Л. Ваховського, Н. Дічек, С. Золотухіної, В. Курило, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та ін.), дозволяє окреслити суперечності методологічного рівня, вирішення яких набуває першочергового значення. По-перше, за умов сучасності розширюється та поглиблюється проблематика історико-педагогічних розвідок, але теоретико-методологічні основи власне історії педагогіки залишаються дещо статичними. По-друге, евристичні можливості загальнонаукових методологічних підходів, засобів дослідження наукових фактів у практиці історико-педагогічних досліджень застосовуються не повною мірою.

Отже, актуальності набуває аналітичне узагальнення, внутрішнє узгодження методологічного інструментарія дослідження проблем історії педагогіки. Оптимізації потребує також джерельна база в напрямі її розширення за межі суто педагогічних текстів. У даному контексті доволі цікавою є проблема залучення творів художньої літератури як додаткового джерела вивчення історико-педагогічних процесів.

Нагальною є потреба розробки нових або адаптація вже існуючих дослідницьких підходів, зокрема гендерного, із відповідними

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

інструментальним забезпеченням щодо організації та здійснення досліджень історії педагогіки з включенням проблем статі.

Аналіз актуальних досліджень. У вітчизняній історико-педагогічній науці розпочато процес обґрунтування мети, змісту, принципів, визначення доцільності і значущості гендерно зорієнтованих наукових пошуків. Дедалі активними стають дослідження проблем історії педагогіки із залученням категорії «гендеру». Зокрема, історико-педагогічні дослідження, у яких використовується гендерний категоріальний апарат, представлено працями С. Івах, О. Кікінеджі, В. Кравця, О. Литвиненко, З. Нагачевської, О. Петренко, М. Рижкової, Н. Слюсаренко та ін.

Під час вивчення історико-педагогічних процесів з позиції гендерного підходу цими фахівцями активно застосовуються методи історико-педагогічного аналізу, історико-компаративістський, агрегативний, казуальний, інтерпретативний, історико-структурний, проблемно-генетичний, біографічний методи, метод деконструкції, метод контент-аналізу, метод гендерного аналізу. За їхньої допомоги формуються наукові вектори досліджень проблеми статі в історії педагогіки.

У межах даної статті спробуємо використати метод контент-аналізу до дослідження гендерних відносин в українській селянській родині з можливим виходом до висвітлення питань освітньо-виховного характеру. У якості емпіричної бази використаємо твори української літератури XIX – початку XX століття.

Гендерологами доведено, що спрямованість процесу навчання і виховання істотною мірою визначається існуючими в суспільстві гендерними стереотипами як стандартизованими уявлення про моделі поведінки і риси характеру, які відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче» [6, 19]. Ці уявлення мають соціокультурну природу і, пронизуючи практично усі сфери життєдіяльності, відображаються на рівні індивідуальної свідомості учасників навчально-виховного процесу.

Мета статті – застосувати метод контент-аналізу української художньої літератури XIX – початку XX століття щодо репрезентації у них саме гендерних стереотипів.

Досягнення окресленої мети стає можливим за рахунок вирішення таких дослідницьких завдань: доведення доцільності застосування української літератури у якості джерела вивчення історії педагогіки; практичного застосування методу контент-аналізу художніх творів задля виявлення в них гендерних стереотипів.

Виклад основного матеріалу. Основу джерельної бази сучасних історико-педагогічних розвідок традиційно становлять архівні документи

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

та матеріали, періодичні видання та педагогічні праці, які написано або опубліковано у відповідний досліджуваний період. Натомість твори художньої літератури як першоджерело з проблем навчання і виховання практично не опрацьовувалися. Однак інформаційний потенціал цих творів у якості додаткової джерельної бази досить часто використовують сучасні фахівці з історичних наук. Наприклад, Н. Аксьоновою, під час аналізц міфо-ритуальної основи дитячих ігор, проаналізовано художні твори XIX ст., І. Петрій у процесі вивченні історії Східної Галичини залучено пам’ятки мемуарної літератури, О. Ятищук при дослідженні побуту та звичаїв українського народу опрацьовано твори Г. Квітки-Основ’яненка.

Ураховуючи цей досвід та факт стрімкого розширення та поглиблення проблематики сучасних досліджень з історії педагогіки, особливої актуальності набуває залучення більш широкого спектру джерельної бази, зокрема творів художньої літератури.

Виходячи із поставленої задачі, нами серед текстових масивів української літератури окресленого періоду в довільному порядку обрано праці письменників, що включено до навчальної програми освітніх закладів середньої ланки. Зокрема, це повісті та оповідання Марко Вовчок (1833-1907) «Сестра», «Три долі», Ольги Кобилянської (1863-1942) «Земля», «Царівна», Михайла Костомарова (1817–1885) «Син», Василя Мови-Лиманського (1842-1891) «Старе гніздо і молоді птахи», Івана Нечуя-Левицького (1838-1918) «Дві московки». Деякі цитати із творів подано без перекладу, в авторському формулюванні, задля збереження основної думки письменників.

У якості аргументів щодо доцільності опрацювання та наукової достовірності творів української літератури, датованих зокрема XIX – початком XX століття, можемо підкреслити те, що історичні етапи вітчизняного письменства – романтизм, реалізм і модернізм, які протікали в межах окресленого періоду, обумовлювали змістовне й сутнісне навантаження художніх тестів. Тогочасна література представлена фольклорно-етнографічною прозою, соціально-побутовими творами, історико-романтичними драмами, яким притаманні історична детермінованість, типовість, життєвість, розкриття рис національного характеру, індивідуальної психології, традиційних ознак українського побуту [1]. Питання виховного характеру розкривалися через осмислення історико-культурної ролі жінки та відображенні її соціальних статусів (дівчини, жінки, баби; дружини, матері, господарки, виховательки). Виходячи з цього, вважаємо, що в роботі із художніми творами як

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

емпіричним матеріалом може бути досліджено й деякі аспекти процесу соціалізації та виховання.

Зазначимо, якщо хронологічні межі певного історико-педагогічного дослідження визначено саме ХІХ – початком ХХ століття, варто враховувати: соціалізація та виховання дітей здійснювалося переважно селянською громадою й родиною. А переважна більшість романтичних і реалістичних художніх творів присвячена саме селянству, а надто різним сферам життєдіяльності селянської родини. Вочевидь, у відповідних працях певною мірою розкрито питання сімейного, трудового, морального та іншого виховання дітей.

Беручи до уваги потребу залучення категорії «гендеру» до процесу вивчення проблем історії педагогіки, методологічною платформою такого дослідження має стати гендерний підхід. Як напрям теоретичного пізнання та інтерпретації джерельної бази з історії педагогіки гендерний підхід, за твердженням Л. Штильової, передбачає урахування соціокультурних детермінант і напрямів трансформацій «питання статі» в педагогічному минулому [9, 143].

Серед переваг методології гендерного підходу є її міждисциплінарне підґрунтя, що дозволяє застосовувати у процесі вивчення історії педагогіки, використовуючи досить широкий спектр наукових методів. Зокрема, особливу наукову цінність становить метод контент-аналізу, засновником і головним теоретиком якого був американський дослідник Г. Лассвелл [3].

Зазначимо, що в сучасних гендерних дослідженнях досить активно застосовують методи аналізу текстів, які мають науково-практичний потенціал. З позиції гендерного підходу проаналізовано пласт української прози та художньої літератури (В. Агеєва, М. Ковалик, М. Крупка, Г. Маковей), російську дитячу художню літературу (Л. Семенова), твори англомовної літератури (М. Єлифьорова, Т. Кононенко, Н. Собецька), жанри усної народної творчості (А. Желобовський, В. Пугач, Т. Пуларія, М. Русакова), жіночі літературні образи (О. Барсукова), жіночий автобіографічний текст (М. Рюткьонен), епістолярні тексти (В. Гайденко), педагогічні тексти (О. Гончаренко), навчальні посібники та підручники (Н. Козлова, Н. Павлущенко, О. Ярская-Смирнова) тощо.

Зауважимо, сучасні інтерпретаційні підходи названих досліджень базуються передусім на засадах і теоретичному апараті постструктуралістських концепцій Ж. Деріди, Ж. Лакана, М. Фуко. Спираючись на існуючі напрацювання, розглянемо, у чому полягає сутність методу контент-аналізу як системної процедури. Основна мета методу

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

полягає в об'єктивному аналізі певного змісту у його кількісно-якісній площині. Контент-аналіз застосовують при наявності великого за обсягом і несистематизованого матеріалу, безпосереднє застосування якого утруднено. Кількісний підрахунок дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо частоти/повторюваності одиниці аналізу в тексті (текстах). Якісний аналіз розкриває контекст, у якому досліджуване явище власне уживається.

Контент-аналіз проводиться згідно з принципами обґрунтованості та відтворюваності, репрезентативного охоплення досліджуваних джерел і об'єктивності процедури і результатів аналізу. Аналіз здійснюється за виробленими правилами, його категорії та визначення – однозначні. При цьому увесь зміст аналізу має бути впорядкованим через категорії, що обираються залежно від мети, об'єкта і предмета дослідження; всі елементи повинні бути реально присутніми і зафіксованими в результатах.

Окреслені принципи й умови здійснення контент-аналізу, зауважує В. Іванов, висуваються задля того, щоб будь-який дослідник на тому ж матеріалі дійшов аналогічних висновків, як і його попередники [3].

На підставі вищезазначеного визначимо основні параметри обраного методу, за допомогою яких буде вирішено науково-пошукові завдання та досягнуто мету даної статті.

Оскільки гендерна теорія досліджує питання природи та специфіки функціонування гендерних стереотипів у культурі, нами обрано в якості одиниці аналізу кількісні та якісні відображення гендерних стереотипів у зазначених творах. У межах даного дослідження значення набуває частота проявів гендерних стереотипів у літературних творах та їх якісна характеристика відповідно до сучасної гендерної теорії. Віднайдення характеристик маскулінного і фемінного як способу пояснення певної біологічної даності чоловіка й жінки виступає якісним параметром контент-аналізу.

Зауважимо, усі гендерні стереотипи, висвітлені в науковій літературі, вчені пропонують об'єднувати у три групи:

I. Стереотипи маскулінності-фемінності.

II. Стереотипи, пов'язані із закріпленням сімейних і професійних ролей у відповідності до статті.

III. Стереотипи щодо розподілу праці між особами чоловічої та жіночої статей та відмінностей у професійній діяльності.

На разі, проведений контент-аналіз творів художньої літератури засвідчив наявність у них усіх трьох груп гендерних стереотипів.

Відповідно до першої групи гендерних стереотипів чоловікам і жінкам приписуються досить полярні психологічні якості та риси

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

особистості. Як от жінку/матір зазвичай зображено добрим янгелем-охоронцем, Берегинею [5], ніжною [7], покірною, тихою, ввічливою, дещо недалекоглядною: «жіночий розум на що добре здатний?» [2, 44], іноді занадто балакучою: «На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч тараторила» [4, 25]. Натомість чоловіка/батька наділено такими зовнішніми та внутрішніми рисами – суровий, не здатний на ласку [5], високий, огрядний, красивий, сильний [7], кремезний, норовливий, моторний, розумний [2].

Можемо констатувати, саме такі образи й моделі поведінки жінки/чоловіка були найбільш прийнятними та схвальними у традиційному українському суспільстві. Тому осуду із боку сільської громади зазнає Марина як така, що не відповідає традиційному образу «жінки»: відверта із хлопцями, смілива, самостійна, відважна [8].

Однак у творчому доробку, наприклад, І. Нечуя-Левицького жіночі образи представлено двома типами: активним та пасивним. Так, Кайдашиха, Мотря із «Кайдашевої сім'ї», Марина з «Бурлачки», Степанида і Марта з «Хмар» не відповідають стандартизованим уявленням про моделі поведінки і риси характеру, які укладаються в поняття «жіноче». На противагу цим образам Нимидора, Мелашка, Ганна наділені традиційними «жіночими» рисами. Вони здатні лише на переживання та споглядання, смиренність перед несправедливістю навколишнього світу.

Відтак, чоловічі образи зображено домінантними, незалежними, схильними до логічних суджень, натомість, жіночі – покірними, залежними, емоційними, ніжними. Вочевидь, жінка займала підлеглу позицію по відношенню до свого чоловіка, яка схвалювалася та підтримувалася основними соціальними інститутами – сільською громадою, церквою. Це свідчить про відтворення гендерних відносин у селянській родині, яка, відповідно, була патріархальною за своєю суттю. Вважаємо, наявність подекуди активних жіночих літературних образів свідчить про те, що стереотипи маскулінності-фемінності дійсно є уявними, соціально змодельованими, такими, що не відповідають життєвим реаліям. Тому вони не можуть претендувати на статус усталених взірців поведінки і рис характеру чоловіків і жінок.

Більш традиційну картину демонструє друга група гендерних стереотипів – закріплення сімейних і професійних ролей у відповідності до статті – характеризують наступні висловлювання. «... якоже подобает мужу учити жену свою, ударил свою жену... . Сам сочетаешься браком, и сам будешь учить жену свою..., единый раз рукою, другой же раз жезлом

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

побити, иногда же и плетью; от того жена не умрет, но паче ума приемлет…; и церковь повелевает мужу наказывать по вине жену свою, и кто наказание жене не творит, тот сам себе грех на душу возлагает» [5, 24]. «Совершилось венчание. …новобрачная наклонилась к ногам жениха, а тот прикрыл ее полою платья. Это символически означало первенство, которое по праву, предоставлено церковью мужу над женой» [5, 106]. «Обесчестили, опростоволосили! Я мужняя жена, вышла замуж – никто моих волос не видал, а они мои волосы отрыли!» [5, 115].

У досліджених творах О. Кобилянської [4] віднайдено дві головні соціальні ролі жінки – дітонародження та виховання. При цьому власне мати уособлює терпіння, а волю діти унаслідують від бабусі. Покірності від дітей вимагали передусім у відносинах з батьком: «Покорись батькові доню... лучше буде» [2, 207]; «...батько проти дітей повинен грізно держатись!» [7, 147].

Характерні риси існування статевовікової стратифікації в житті українського села XIX – початку XX століття прослідковуються в таких рядках: «... толпа обоих полов и разных возрастов: тут были и дети, и молодые парни и девки, и сморщенные старики и старухи» [5, 132]. «Обычай ставить перед женой и детьми хозяина сосуды поменьше величиной, чем перед самим хозяином, означало то, что жена ниже мужа, а дети ниже отца и матери» [5, 75]. «Хазяїн... у господарстві, чи так, сам усе поміркує, і переділить, а жінці тільки скаже, коли треба... вона усе прийма» [2, 180].

Якщо «... хозяин был на службе; в доме оставались жена с двумя детьми и бабка. По тогдашним нравам, бабка была главное лицо в доме» [5, 97]. Зауважимо, жінки старшого віку набували такої почесної функції тому, що вже не займали активної соціальної позиції, пов’язаної із виконанням певних соціальних ролей у межах громади та можливості дітонародження.

Традиційного розподілу на праве/ліве, почесне/другорядне, чоловіче/жіноче набував навіть простір, у якому протікало життя селянина. Так, почесним було місце під іконами, його займав священик, праворуч сідав хазяїн – чоловік, жінки не сідали разом з чоловіками за стіл [5, 40]. У церкві розташування прихожан відбувалося наступним чином: «У правому притворі стояли чоловіки та парубки, у лівому – діди, діти, а в бабинці – молодиці та дівчата» [8, 15].

Аналіз художніх текстів дає підстави стверджувати, що для жінок головними соціальними ролями на селі були сімейні, для чоловіків – професійні, орієнтовані на позасімейну діяльність.

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

Стереотипи третьої групи (розподіл праці між особами чоловічої та жіночої статей та відмінності у професійній діяльності) художньо змальовано зокрема І. Нечуєм-Левицьким у повісті «Дві московки». Так, розподіл праці у традиційному українському суспільстві здійснювався наступним чином: чоловік зайнятий поза межами домашнього господарства, жінка опікується огородиною, садибою, приготуванням їжі, стара мати – виховує онука [8].

У повісті «Старе гніздо і молоді птахи» удівець Загреба розподіл праці між жінкою та чоловіком розуміє так: «Не моя це річ до печі зазирати та за капустою доглядати... Це була справа моєї покійниці» [7, 137].

Вищенаведене підтверджує факт наповненості гендерними стереотипами сільського життя та відтворення гендерних відносин у традиційній українській селянській родині. Вважаємо, споглядання гендерних відносин підростаючим поколінням певною мірою впливало на процес його соціалізації та виховання у традиційній українській селянській родині.

Висновки. За рахунок використання методу контент-аналіз української літератури XIX – початку XX століття доведено доцільність її залучення у якості додаткового джерела вивчення проблем історії педагогіки. Зокрема, аналіз літературних творів як рефлексії письменників може бути доречним у дослідженні педагогічних аспектів внутрішньо сімейних відносин, стереотипів поведінки, ціннісних орієнтацій, проблем сімейного виховання в контексті соціонормативної культури українського народу.

Кількісний підрахунок, зроблений згідно з методикою контент-аналізу, дозволяє зробити об’єктивні висновки щодо значної кількості уживань одиниці аналізу (у даному випадку гендерних стереотипів) у досліджуваних літературних текстах. Якісний аналіз надає можливість визначити, що стереотипи «чоловічого» і «жіночого» є результатом соціокультурної детермінації статі у традиційному патріархальному суспільстві.

Проведене дослідження доводить, що логічне осмислення, кваліфіковане пояснення, наукова оцінка історико-педагогічних фактів і подій можливі за рахунок адаптації у межах педагогічної науки нових дослідницьких підходів, зокрема гендерного. Більш презентативними такі дослідження стають за рахунок опрацювання додаткових джерел, серед яких на разі визнано українську літературу.

Перспективи подальших дослідженб убачаємо в обґрунтування й розробки специфіки вивчення освітньо-виховних процесів із залученням категорії «гендеру» як соціальної особливості статі, а також адаптація гендерного категоріального апарату в проблемному полі історико-педагогічної науки.

ABBYY PDF Transformer 2.0 Click here to buy www.ABBYY.com

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус Н. В. Стильові особливості моделювання жіночих характерів в українській літературі другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. В. Білоус. – К., 2005. – 20 с.
2. Вовчок Марко. Народні оповідання : [повісті та оповідання] / Марко Вовчок. – К.: Веселка, 1983. – 276 с.
3. Іванов В. Ф. Принципи і умови контент-аналізу та вимоги до нього [Електронний ресурс] / В. Ф. Іванов. – Режим доступу : http://jornlib.univ.kiev.ua
4. Кобилянська Ольга. Земля : [Повість. Оповідання] / Ольга Кобилянська. – Ужгород : Вид-во «Карпати», 1981. – 408 с.
5. Костомаров Н. И. Сын. Холоп. Сорок лет : [повести] / Н. И. Костомаров. – К. : «Дніпро», 1987. – 384 с.
6. Клецина И. С. Гендерная социализация : учеб. пособ. / И. С. Клецина. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. – 92 с.
7. Мова (Лиманський) В. С. Старе гніздо й молоді птахи / [упоряд., авт. передм. та приміт. О. Ф. Ставицький]. – К. : Дніпро, 1990. – 421 с.
8. Непочаті рудники: Твори І. С. Нечуя-Левицького : навч. посіб. в 2 кн. [упоряд., передм. і комент. Ю. Ф. Ярмиша]. – К. : Грамота, 2003. – Кн. 1. – 560 с.
9. Штылева Л. В. Гендерный подход в курсе истории педагогики / Л. В. Штылева // Высшее образование в России. – 2011. – № 7. – С. 142–146.

РЕЗЮМЕ

А. В. Приходько. Украинская литература XIX – начала XX столетия как источник изучения истории педагогики: гендерный контент-анализ.

В статье доказана необходимость использования художественных произведений в качестве источников исследования проблем истории педагогики. Использован метод контент-анализа как инструмент изучения историко-педагогических процессов с позиции гендерного подхода.

***Ключевые слова**: гендерные исследования, история педагогики, украинская литература, контент-анализ, гендерные стереотипы.*

SUMMARY

A. Prihodko. Ukrainian fiction and poetry of the XIX – beginning XX century as a source research of history of pedagogic: gender content-analysis.

The purpose of the article is to give some information on Ukrainian fiction and poetry as a source research of history of pedagogic. The article touches upon the content-analysis method as a gender approach instrument under the learning of history-pedagogical process.

Key words: gender researches, history of pedagogic, Ukrainian fiction and poetry, content-analysis, gender stereotypes.